
**ЎЗБЕКИСТОНДА ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШНИНГ
ШАКЛЛАНИШИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ**DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.52.49.011>

Турсунов Бехзодбек

Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти
гуманитар фанлар кафедраси ўқитувчиси
Андижон, Ўзбекистон

**ФОРМИРОВАНИЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В
УЗБЕКИСТАНЕ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ**

Турсунов Бехзодбек

преподаватель кафедры «Гуманитарных наук»
Андижанский институт сельского хозяйства и агротехнологии
Андижан, Узбекистон

**FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN
UZBEKISTAN AND ITS HISTORICAL STAGES**

Tursunov Behzodbek

Teacher of the department of "Humanities"
Andijan institute of agriculture and agrotechnology
Andijan, Uzbekistan

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда чет тилини ўқитишнинг шаклланиши ва уни ўрганишнинг тарихий зарурат эканлиги, тобора замон талабларига мос равишда ривожланиб бораётган жараёнда Шарқ ва Ғарб мамлакатлари маданияти ўзаро алоқада, бир-бирига таъсир ўтказиб, маънавий бойитиши имкониятлари тобора кенгайиб бораётганлиги, дунёдаги бошқа халқлар сингари, ўзбек халқи ҳам ўз она тилидан ташқари бошқа тилларни ҳам билиши ва ўрганишга қадимдан қизиқиши баён этилган. Муаллиф мақолада Ўзбекистонда хорижий тилларни ўқитишга бўлган эҳтиёж, ҳукуматнинг бу масалала юзасидан амалга оширган ишлари, мактаблардаги реал ҳолат, норматив ҳужжатлар, тарихий адабиётлар ва архив манбалари асосида таҳлил этган.

Аннотация. В этой статье формирование и преподавание иностранных языков в Узбекистане является исторической необходимостью, а также его давним интересом к знанию и изучению других языков, кроме его собственного. Автор анализирует потребность в обучении иностранному языку в Узбекистане, работу, проделанную правительством по этому вопросу, реальную ситуацию в школах, нормативные положения, историческую литературу и архивные источники.

Abstract. In this article, the formation and teaching of foreign languages in Uzbekistan is a historical necessity, and his long-standing interest in knowing and learning languages other than his own. The author analyzes the need for foreign language teaching in Uzbekistan, the work done by the

government on this issue, the real situation in schools, regulations, historical literature and archival sources.

Калит сўзлар: тил, миллий, хорижий, мактаб, ўқитувчи, таълим, қарор, ўқув режа

Ключевые слова: язык, национальный, иностранный, школа, учитель, образование, решение, учебный план

Keywords: language, national, foreign, school, teacher, education, decree, curriculum

Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилган барча халқлар қадимдан бир-бирларининг тилларини яхши билишган, тиллар уларнинг янада яқин, аҳил ва дўстона ҳаёт кечиришлари учун ва қариндошчилик ришталарини боғловчи омил бўлган. Ўзбеклар яқин қўшнилари тилини билишдан ташқари узоқдаги халқлар тилини ҳам ўрганганликлари тарихдан маълум.

Ҳозирги даврда халқаро муносабатларда интеграциянинг тобора кучайиши, жаҳон ҳамжамиятига дадил кириб бораётган юртимиз иқтисодий ва сиёсий алоқалари, илму фани, хорижий тилларни кенг миқёсда ўрганишни, кўп тиллилик (полигlossия)[1, 3 б.] ни тақозо этмоқда.

Инсоният тарихида узоқ вақт, бир неча асрларни талаб этадиган жараёнлардан энг муҳими, дунёни англашдир. Инсоннинг дунё ҳақидаги билимлари ўта нисбий бўлиб, предметнинг биз англаб етмаган хоссалари биз учун жумбоқ бўлиб қолаверади. Одамзод ўзи ўраб турган дунёни ўз ақли билан англайди, идрок этади, кўради, сезади, ўйлайди, ахборот олади, қиёслайди, хулоса чиқаради, дунёқараши кенгайди, тафаккури шаклланади ва бойийди. Тилнинг миллий ўзига хослиги муаммосини инсон дунёқараши билан алоқада мантиқий жиҳатдан таҳлил қилганда “миллий тил – халқ тафаккури” эканини англаш мумкин.

Инсонлар ўртасидаги алоқа воситаси бўлмиш тилни табиий муҳитда (оилада, жамоатчилик орасида) ёки уюшган ҳолда дарс жараёнида амалий эгаллаш мумкин. Инсон боласи она тилини ҳаётининг муҳитида ўрганади, бу дегани – оилада, мактабгача таълим муассасаларида, бевосита одамлар орасида тил ўрганиб боради. Она тили тафаккур шаклланишида алоҳида хизмат ўтайдиган биринчи тилдир. Иккинчи тил ҳақида сўз юритилганда эса, унга бошқа миллат вакиллари билан иборат қардошлар, қўшнилари тили сифатида қаралади. Тил кишиларнинг бир-бирларини яқиндан билишлари, дўстлашишлари ва мулоқотга киришишларида муҳим омил, бебаҳо воситадир.

Турли тилларда сўзлашувчи халқлар ўзаро қўшничилик муносабатлари ўрнатилиши билан бир пайтда бир-бирининг тилини, у орқали урф-одатларини, ҳаёт тарзини ўргана бошлашган. Савдо ва маданий алоқалар жонланиши туфайли чет тилларни амалий ва таълимий мақсадларда ўрганиш йўлга қўйила борган. Қадимги Сурия ва Миср, Юнонистон ва Римда маданият тараққиёти даврларида

ўзга халқлар тилларини ўрганиш одат тусига кирган. Ғарбий Европа тилларини ўқитишда методик йўналишларнинг вужудга келиши XVIII аср охирларига тўғри келади, шу даврдан бошлаб, бу тилларни ўқитиш ўқув юртларида расм бўлган.

Шарқ мамлакатларида араб, форс, туркий тилларда сўзлашувчи халқлар ушбу тилларнинг иккитаси ёки учаласидан ҳам хабардор бўлишга интилишган. Айниқса, зиёлилар кўпроқ тил билишга қизиқишган. Буюк аждодларимиз Абу Наср Форобий (етмишта тилни билган), Муҳаммад ибн Мусо Ал-Хоразмий (“алгоритм” илмий атамаси унинг номидан олинган), Абу Райҳон Беруний (қадимий ҳинд тили – санскритдан арабчага илмий китобларни эркин таржима қилган), Алишер Навоий (зуллисоний шоир), улардан кейин яшаб, ижод қилган кўплаб юртдошларимиз чет тилларни билишнинг хосиятини тарғиб ва ташвиқ қилганлар. Ренессанс (уйғониш) даврида, бошқа Европа мамлакатлари сингари, Россияда ҳам латин тили ўқитилган.

Тил тараққиётига назар ташлайдиган бўлсак, дунёнинг барча жойларида бўлганидек, Ўзбекистон ҳудудида ҳам, она тилидан ташқари ўзга халқлар тилларини билиш кишилар орасида қадимдан таомил бўлган. Буюк шахслар ҳақидаги маълумотлардан кўринадики, барча замонларда ҳам чет тилини билиш, ўрганиш эҳтиёжи сезилиб турган. Буюк мутафаккирликнинг биринчи мезони зуллисонийлик ёки кўп тиллик (полигlossия) ҳисобланади, оддий халққа ҳам бу белги хосдир. Болалиқдан ўзбеклар тожик тилини[2, С. 345], тожиклар ўзбек тилини яхши билган. Маҳаллий халқлар бир-бирларининг тилларини билишган, тиллар уларнинг яқинлашишлари омили, куда-андачилик сабабчиси бўлган. Аҳоли орасида араб, форс тиллари кенг тарқалган.

Юртимизда XX аср бошларига келиб, шарқ ва рус тилларини ўрганиш билан бирга чет тилларни ҳам ўқитишга эътибор қаратилади. Чет тиллар ўргатишнинг амалдаги методикасига муносабат 1917 йил октябрь тўнтаришдан кейин биров ўзгарди. Туркистон Халқ маорифи вазирлиги умумий меҳнат мактабига татбиқ этиш учун “...бошланғич мактабда маҳаллий тил, ўрта мактабда – ўқувчиларнинг майлига кўра француз, немис, инглиз тилларидан бири мажбурий”, деб буйруқ чиқарилди[3, 137 с.]. Буйруқ Туркистонда чет тилларнинг ёйилишига йўл очди. Чет тилини амалда ўргатиш самараси паст эди. Бунинг ўзига хос сабаблари бор, албатта. Ижтимоий-сиёсий вазият оғир, 1-Жаҳон уруши давом этаётган, чет мамлакатлар билан дипломатик, савдо ва маданий алоқалар бузилган эди. Кадрлар етарли эмас эди. Асосий сабаби, чет тил ўқув предметининг умумтаълим мақсади мунозарали масала эди. Чет тиллар ўқитиш маҳаллий аҳоли орасида ўрта мактабда эмас, балки олий ўқув юртларидан бошланди. 1918 йилнинг ёзида Туркистон халқ дорилфунуни қошида чет тиллар институти ташкил қилинди. Олий ўқув юртларида чет тиллар янада жадал суръатлар билан ўқитила бошланди. 1921 йилда Ўрта Осиё дорилфунуни тингловчилари орасида маҳаллий миллат вакиллари яъни ўзбеклар ҳам кўпайди[4, 152 б.].

1917-1923 йилларда мактабда чет тилини ўқитиш керакми-йўқми, деган масала кўндаланг кўйилди. Баъзи методистлар чет тили мактабда ўқитилмасин, деган таклифни кўтардилар. Шу сабабдан 1923-1924 йилларда чет тиллари факультатив машғулоти сифатида ўқитилди, яъни хоҳловчилар чет тилни ўқидилар, ўргандилар [5, 61 б.].

1917 йилга қадар ўзбек ўқув юртларида чет тил икки мақомга эга бўлган: биринчиси – Шарқ тиллари диний ўқув муассасаларида ўрганилган, иккинчиси Европа тиллари русча ўқув юртларида ўргатилган. Демак, ўзбеклар учун махсус ўқув воситалари нашр этилган эмас. Совет ҳукуматининг 1947 йилда қабул қилган “Чет тиллар ўқитувчилари тайёрлаш ҳақида”ги 3485-сонли [6, 36 б.] ва “Мактабда чет тиллар ўқитишни яхшилаш тўғрисида 3488-сонли” [7, 38 б.] қарорлари Ўзбекистонда хорижий тилларни ўқитишнинг бирмунча жонланишига сабаб бўлди. Айрим мактаблардагина хорижий тил сифатида фақат немис тили ўқитиларди. Шу муносабат билан бу даврга келиб, Республикада чет тилларни ўқитишни йўлга қўйиш ва мавжудларини такомиллаштиришга жиддий эътибор қаратилиб, юқоридаги қарорлар қабул қилинган эди. Жумладан, қуйидаги бир неча йўналишларда иш олиб бориш вазифаси белгилаб берилган эди:

- ўқитувчилар тайёрлаш ишини кенгайтириш ва яхшилаш;
- чет тили ўқитилмаётган мактабларда тил ўқитишни йўлга қўйиш;
- ўрганилаётган ғарбий Европа тилларини мақсадга мувофиқ тақсимлаш;
- таълим муассасаларини ўқув адабиётлари билан таъминлаш;
- ўқитиш сифатини ошириш устидан назоратни кучайтириш ва бошқалар.

Ўша даврда республика халқ маорифи олидидаги асосий масала барча мактабларда хорижий тилларни ўқитишни йўлга қўйиш ва яна бошқа ғарбий Европа тилларининг ўқитилишини тўғри тақсимлаш масаласи ҳам пайдо бўлди. Бу борадаги биринчи навбатдаги вазифа, мактаб ва олий ўқув юртларини чет тилни биладиган мутахассис кадрлар билан таъминлаш эди. Шу сабабли, Ўзбекистон ҳукуматининг 1948 йил 15 январда “Чет тили ўқитувчилари тайёрлашни ташкил этиш ҳақида”ги 68-сонли қарори қабул қилинди [8, 36 б.].

Мавжуд камчиликларни бартараф этиш мақсадида совет ҳукуматининг 1947 йилдаги 3485-сонли қарорига [9, 2 б.] асосан, 1948 йили Тошкент чет тиллар педагогика институти (Ҳозирги Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети) ташкил қилинган. 1949 йили институт қошида сиртқи бўлим, 1960 йилда кечки бўлим фаолият кўрсата бошлаган. Дастлабки ўқув йилидаёқ Тошкент чет тиллар педагогика институти бошқа олий ўқув юртларига кира олмаган абитуриентлар ҳисобига тўлдирилади [10, 4 б.] Олий ўқув юртига қабул қилинган талабалар хорижий тиллардан етарли билимга эга бўлмаганлиги, тил билишга бўлган талаб ва шароитнинг йўқлиги, уни ўрганишга қизиқишнинг пастлиги сабабли биринчи йилнинг ярмидаёқ институтни ташлаб кетганлар сони кўп бўлган.

Тошкент чет тиллар педагогика институтининг ташкил этилиши билан ҳам бутун республикада айниқса, қишлоқ жойларда чет тили ўқитувчилари етишмаслиги муаммоси бартараф этилмаган. Шу муносабат билан 1950 йилда ҳукумат 1951-1952 ўқув йилидан бошлаб барча университетларнинг филология факультетлари қошида “Чет тили ўқитувчилари тайёрлашни ташкил этиш тўғрисида” қарор қабул қилди. Ҳатто, Украина ССРдаги Киев, Одесса Днепропетровск ва Харьковдаги чет тилларга ихтисослашган олий ўқув юртларининг ҳар бирида ўзбекистонлик талабалар учун 30 та ўрин ажратилган [11, 5 б.].

Юқорида таъкидланганидек, биринчи йўналиш бўйича Тошкент чет тиллар педагогика институти 1951 йилда 117 киши, 1952 йилда 154 киши, 1953 йилда 222 нафар талаба қабул қилди. Чет тиллар факультетларида немис, инглиз, француз тиллари ўқитилган. Ҳукуматнинг таълим режасига кўра беш йил давомида хорижий тиллар бўйича кадрлар сони уч барабар ўсиши назарда тутилган [12, 4 б.].

Афсуски, ўша йилларда хорижий тилларни ўрганишга маҳаллий миллат вакиллари етарлича жалб этилмаган. Бунга қишлоқ мактабларида чет тилларнинг ўқитилмаслиги бўлса, унинг сабаби эса қишлоққа бориб ишловчи чет тили ўқитувчиларининг камлиги эди. Ҳақиқатдан ҳам, қишлоқ жойларда чет тили ўқитувчилари етишмаслиги сабабли, улар шу фанни тўлиқ ўтмасдан мактабни тугатишган. Маҳаллий аҳоли ёшлари орасида ҳатто, рус тилини билмаслик кузатилган. Армия ёшидаги, ҳарбий хизматни ўтаган йигитлар рус тилини 2-3 йиллик ҳарбий муддатда ўрганишга мажбур бўлдилар. Қишлоқ қизлари орасида, айниқса рус тилини билмайдиганлари кўп бўлган [13, 40 б.].

1948 йилда Тошкент чет тиллар педагогика институтига қабул қилинган 370 нафар талабанинг 12 таси, яъни 0,3 фоизини ўзбеклар ташкил этган. Бир неча йил зўр бериб уринишлар, ташвиқотлардан сўнг маҳаллий миллат вакиллари сони орта борган. 1956-1957 ўқув йилида 1163 талабадан 545 таси 46 фоизи, 1961-1962 ўқув йилида 1377 талабадан 997 таси 72 фоизи, 1970-1971 ўқув йилида 2672 талабадан 2267 киши 84 фоизи ўзбек талабалари эди [14, 101 б.]. Шундай қилиб, маҳаллий миллат вакилларида чет тиллар бўйича ўқитувчи кадрлар тайёрлаш муаммоси 70-йиллар бошларига келиб ечим топа бошлаган.

Иккинчи йўналиш, яъни чет тиллари ўқитилмаётган мактабларда чет тил ўқитишни йўлга қўйиш бўйича, 1941 йилнинг январь ойида Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети мактабларда чет тиллар ўқитишни яхшилаш тўғрисида қарор қабул қилди. Унга кўра, 1941-1942 ўқув йилида 5-синфдан бошлаб барча мактабларда, кейинроқ эса барча қишлоқ мактабларида ҳам чет тиллар ўқитилишига эришиш лозим эди. Чет тилини ўзлаштира олмаган ўқувчи синфда қолса, олий ўқув юртида ҳам талабалар кейинги босқичга ўта олмаган [15, 122 б.]. Бироқ, II-жаҳон урушининг бошланиши, ушбу қарор ижросини сустлаштириб юборди. Уриш тугагач ўзгаришлар бўлди, масалан 1946-1947 ўқув йилида чет тили учун 395 соат ажратилган бўлса, 1947-1948 ўқув йилидан бошлаб

эса, 462 соатга кўпайган [16, 2 б.]. 1961-1962 ўқув йилидан эътиборан, 25 тадан ортиқ ўқувчиси бўлган синфларда, чет тили дарсларида икки гуруҳга ажратиб ўқитиш белгилаб қўйилди.

Учинчи йўналиш, яъни ўрганилаётган ғарбий Европа тилларини мақсадга мувофиқ тақсимлашнинг махсус режаси ишлаб чиқилди. Режага асосан, 1952-1953 ўқув йилига қадар мактабларда 45 фоиз инглиз тили, 25 фоиз немис тили, 20 фоиз француз тили ўқитилиши ҳамда шу йилдан бошлаб испан тили ҳам киритилиши назарда тутилган [17, 40 б.]. Таълим жараёнида режа ва амалиёт тажрибада мос келмасди. Масалан, режага асосан 1948 йилнинг ўзида 30 фоиз мактабларда инглиз тили ўқитилиши назарда тутилган бўлса, амалда эса 7,7 фоиз мактабда инглиз тили ўқитилган [18, 38 б.]. Янги ташкил қилинган Тошкент чет тиллар педагогика институти олий маълумотли кадрларни фақат 5 йилдан кейингина тайёрлаб чиқариши назарда тутилмай режага киритилгани бу номутаносибликни келтириб чиқарди.

Тўртинчи йўналиш, яъни таълим муассасаларини ўқув адабиёти билан таъминлаш бўйича дастлабки ўқув адабиётлари ва дастурлар марказда ишлаб чиқилган дастур ва адабиётларни шунчаки таржима қилиш билан чекланар эди, буни муваффақият, деб бўлмасди. Асосий муаммо хорижий тиллар бўйича ўқув адабиётлари нашр қилишда ўзбек тили ҳисобга олинмаганлиги эди. Яна бошқа номутаносиблик, Россия мактабларида XX асрнинг 40-йилларида хорижий тилларни ўрганишга 702 соат ажратилса, ўзбек мактабларида ҳаммаси бўлиб 468 соат белгиланган эди [19, 183 б.].

Хорижий тилларни ўқитишда турлича ёндашув, ўқув соатларидаги фарқ, ўқув адабиётларининг менталитетга мос эмаслиги ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқарди. 1961 йилдаги ҳукумат қарори республикада хорижий тилларни ўрганишда янги даврни бошлаб берди. Шундан кейингина миллий хусусиятлар ҳисобга олинган дарсликлар ва тайёрланаётган маҳаллий кадрлар билан русийзабон муаллифлар ҳамкорлигида тайёрланди. Ўзбек мактаблари учун дастур тайёрлашнинг ўз тарихи бор. 1968 йилда илк бор дастур лойиҳаси (рус тилида) эълон қилинган. Лойиҳа муҳокамадан ўтказилиб, 1970-1971 ўқув йилидан ушбу дастур мактабларда жорий этилди (унга қадар ўзбек мактабларида русийзабон халқлар учун мўлжалланган дастурларнинг таржима нусхаларидан фойдаланиб келинган). Шу асосда, мактаблар XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб дарсликлар ва методик дастурлар билан ҳам таъминланган.

Бешинчи йўналиш ўқитиш сифатини ошириш устидан назоратни кучайтириш бўйича хорижий тиллар ўқитишни такомиллаштириш юзасидан халқ маорифи олиб борган ташкилотчилик ишининг кейинги босқичи шу фанларнинг ўқитилиши устидан назорат ўрнатиш бўлди. Қайд этиб ўтиш керакки, 1948 йилгача республикада чет тиллар ўқитилиши устидан назорат суст йўлга қўйилган эди [20, 28 б.]. Тегишли қарорлар қабул қилинган, хорижий тиллар бўйича вилоят халқ маорифи

инспекторлари ва ўқитувчилар малака ошириш институтларида чет тиллар методистлари лавозимлари штатлари жорий этилди. Маориф соҳасидаги янги йўналиш биринчидан, хорижий тиллар ўқитишни тартибга солган бўлса, иккинчидан, ўқитувчиларни қайта тайёрлашни амалга ошириш учун қулай шароит яратади, зеро бу ишга мутахассислар раҳбарлик қила бошладилар.

Хуллас, бу тадбирлар кейинчалик хорижий тиллар бўйича илмий ишлар олиб бориш учун шароит яратиш имконини берди. Мактабларда чет тили фанини ўқитишни йўлга қўйиш мақсадлари бешта босқичда амалга оширилди. Шундан сўнг, мутахассис тайёрлаш, дарслик ва методик қўлланма ишлаб чиқиш, чет тили ўқитиш сифатини тубдан ўзгартириш ҳаракатлари бошланди.

Давлат мустақиллиги эълон қилингандан кейин хорижий тилларни ўрганишга бўлган қизиқиш янада ортди, чет эл мамлакатлари билан алоқалар кенгайди, хорижий давлатларда элчихоналар очилди. Улар учун чет тили билувчилар зарур бўлди. Шу сабабдан чет тили ўқитишни қайтадан чуқурроқ кўриб чиқилиб, Республикамизда чет тилини ўқитиш концепцияси, Кадрларни тайёрлаш Миллий дастури ишлаб чиқилди. Бу ҳужжатларда чет тилини ўқитишни тубдан яхшилаш, чет тилини таълим-тарбия муассасаларида узлуксиз ўқитиш уқтирилди.

Адабиётлар рўйхати

1. Жалолов Ж. Чет тил ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б.3.

2. Амир Темур болаликдан туркий ва тожик тилида эркин гапирган// А.Ю.Якубовский. Тимур и его время. В кн. История народов Узбекистана, Т.I, Ч.VII, Гл.I.–Ташкент:Изд. АН Уз.,1950.–С.345.

3. Основные принципы единой трудовой школы. Народное образование в СССР. – Сб.документов за 1917-1973 гг. –Москва,1974.– С. 137-139, 141, 142-145

4. Хошимов Ў., Ёкубов И. Инглиз тили ўқитиш методикаси. – Тошкент : Шарк, 2003. – Б.61.

6. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 4977-иш. 36-варак.

7. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 4977-иш. 38-варак.

8. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 4977-иш. 36-варак.

9. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 5178- иш. 2-варак.

10. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 5178-иш. 4-варак.

11. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 4977-иш. 5-варак.

12. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 4977- иш. 4-варак.

13. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 4977-иш. 40-варак.

14. Зарипова Р.А Чет тиллар ўқитиш методикасидан қўлланма. – Тошкент:Ўқитувчи, 1986.-Б.101.

16. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 5090-иш. 2-варак.

17. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 4977- иш. 40-варақ.
18. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 4977- иш. 38-варақ.
19. Зарипова Р.А. Чет тиллар ўқитиш методикасидан... - Б.183.
20. ЎзР Марказий Давлат архиви, Ф-Р-94, 5-рўйхат, 4977- иш. 28-варақ.